

اهداف و کارکرد سازمان بازرسی شاهنشاهی در دوره پهلوی دوم

زهرا قلاوند^۱

فاطمه قلاوند^۲

چکیده

در تاریخ معاصر سازمان بازرسی به صورت تشکیلاتی که وظیفه نظارت بر حسن اجرای امور سازمان‌های اداری و همچنین اجرای صحیح قوانین را به عهده دارد، از مؤسسه‌ای است که پس از تصویب قانون تأسیس سازمان بازرسی شاهنشاهی در دوره محمدرضا پهلوی در سال ۱۳۴۷ و در مجلس بیست و دوم در ۱۴ ماده و ۲ تبصره به طور قانونی شروع به کار کرد. این مقاله با روش کتابخانه‌ای با استفاده از منابع و اسناد این دوره درصدد پاسخگویی به این پرسش است که هدف دولت مرکزی از تشکیل سازمان بازرسی شاهنشاهی چه بود؟ و همچنین کارکرد این سازمان در طول حیات آن چه بود؟ در واقع این سازمان پس از انقلاب سفید شاه و در راستای نظارت بر اجرای برنامه‌های انقلاب سفید با هدف نظارت حکومت مرکزی بر عملکرد سازمان‌های دولتی و ممانعت از گسترش روزافزون فساد مالی و اداری موجود در کشور و همچنین آرام کردن اعتراضات از طریق جلب اعتماد مردم و در نتیجه تثبیت و تداوم قدرت حکومت مرکزی در دوره محمدرضا شاه تشکیل گردید.

واژه‌های کلیدی: اهداف، سازمان بازرسی شاهنشاهی، فساد اداری و مالی، کارکرد.

---

^۱ عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه پیام نور Tarikh.shosh@gmail.com

^۲ عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه پیام نور Ghalavand2014@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۳/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۴/۱۸

تشکیل نهادهای نظارتی در حکومت‌ها، تاریخی طولانی دارد. در ایران از دوره هخامنشی سازمان بازرسی و نظارتی در کشور وجود داشت. در دوران اسلامی نیز بازرسی مورد توجه حکام اسلامی قرار داشت؛ به همین جهت یکی از مهم‌ترین دیوان‌های حکومت اسلامی، دیوان اشراف، به این امر می‌پرداخت. در واقع با توجه به اهمیت آگاهی و وقوف حکام به عملکرد افراد تابعه و از جمله مأمورین حکومتی و تأثیر آن در تداوم حکومت‌ها، بازرسی در حکومت‌ها مورد توجه قرار گرفت. عملکرد سازمان‌های بازرسی در این دوره شامل نظارت حکومت بر اعضاء و کارکنان خود و تفتیش اعمال و رفتار والیان و مأمورین دولتی بود؛ اما ایجاد سازمان بازرسی به صورت تشکیلاتی که شامل دستگاه و نظام نظارتی که ناظر بر حسن اجرای امور سازمان‌های اداری و نیز اجرای صحیح قوانین توسط آن‌ها باشد از تأسیساتی است که در واقع پس از ایجاد سازمان‌های اداری جدید و تدوین قوانین مملکتی به وجود آمد. روند گسترش سازمان‌های اداری در ایران، پس از مشروطه آغاز شد؛ اما پس از ایجاد حکومت پهلوی روند تندتری گرفت. همین مسئله، وجود یک سازمان بازرسی در این دوره را ضروری تر می‌ساخت. دستگاه‌های نظارتی در این دوره وظیفه داشتند اهدافی را که در قانون اساسی و قوانین عادی و آیین نامه‌های اجرائی و بخشنامه‌ها موجود بود را با عملکرد دستگاه‌های اجرائی مطابقت دهد و تخلفات را گزارش دهند. در مورد سازمان بازرسی شاهنشاهی و کارکرد آن تاکنون کتابی به طور مستقل نوشته نشده است. تنها در تعدادی از کتب مربوط به دوره پهلوی همچون کتاب «ظهور و سقوط سلطنت پهلوی» یا خاطرات ارتشبد حسین فردوست و همچنین «ایران سراب قدرت» نوشته رابرت گراهام اشاراتی به این سازمان شده است؛ همچنین مقاله «عملکرد سازمان بازرسی شاهنشاهی در دوره ریاست

ارتشبد فردوست» نوشته حسن زندیه و مسعود آدینه وند در مورد کارکرد سازمان مزبور در دوره ریاست ارتشبد فردوست بر سازمان مزبور نوشته شده است؛ از مقالات سودمند در این زمینه است. مقاله حاضر با روشی توصیفی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و اسنادی نوشته شده است. نظر به اهمیت تشکیلات اداری دوره محمدرضا پهلوی در تاریخ معاصر در این مقاله به بررسی عملکرد سازمان بازرسی شاهنشاهی مصوبه مجلس بیست و دوم و اهداف دولت از تشکیل این سازمان و همچنین کارکرد سازمان مزبور پرداخته شده است.

مروری بر تاریخچه نهادهای بازرسی و نظارتی در دوره پهلوی

نظامنامه ای تحت عنوان «نظامنامه هیئت تقنینیه مملکتی و وظیفه مأموران دولتی» در سال ۱۳۰۸ ش به تصویب هیئت وزرا رسید؛ بر اساس این مصوبه، دسته جات تفتیشیه به ایالات و ولایات مختلف به منظور اطلاع از جریان امور و چگونگی احوال حکومتی و عمومی اعزام می‌شد. اعضای هیئت مزبور از میان کارمندان عالی رتبه وزارتخانه‌های عدلیه، مالیه، داخله، خارجه و جنگ، عامه، معارف و پست انتخاب می‌شدند؛ ریاست این هیئت بر عهده یک وزیر بود که از طرف هیئت دولت انتخاب می‌شد. همچنین هیئت تقنینیه برای رسیدگی به شکایات، کمیسیون مرکب از یک نماینده از هر یک از وزارتخانه‌ها تشکیل می‌داد که این کمیسیون به شکایات واصله به این هیئت رسیدگی می‌کرد و نیز کلیه رؤسای ادارات موظف به ارسال گزارش چگونگی عملکرد مأمورین و کارمندان حوزه مأموریت خود و حوادث مهم و اوضاع مردم در آن منطقه به هیئت تقنینیه بودند؛ البته هیئت مزبور بیشتر جنبه اطلاعاتی داشت و درصدد جمع آوری اطلاعات بوده است (نظامنامه هیئت تفتیشیه مملکتی و وظیفه مأمورین دولتی در سال ۱۳۰۸، آرشیوملی، ش. بازیابی: ۲۹۱/۲۵۰۱). در سال ۱۳۱۳ ش نظامنامه دیگری با عنوان «نظامنامه تفتیش مملکتی» به تصویب

رسید؛ بر اساس این نظامنامه، فعالیت هیئت مزبور محدود به زمان‌هایی خاص می‌شد. همچنین رئیس هیئت تفتیشیه خود مستقلاً می‌توانست برای بررسی صحت گزارش‌های واصله به هیئت تفتیشیه مملکتی، مأمورینی را به نقاط مختلف کشور اعزام نماید؛ اما هیئت تفتیشیه مملکتی حق دخالت در امور حقوقی و قضایی کشور را نداشت؛ زیرا بر اساس نظامنامه دیگری که در سال ۱۳۱۰ ش. به تصویب رسیده بود تنها رئیس دادگستری کل کشور بر نظام حقوقی و قضایی کشور نظارت داشت (کرمی، ۱۳۷۷: ۲-۱۷۱). چندی بعد بر اساس اصلاحیه سال ۱۳۱۵ ش قرار بر این شد که رئیس دادگستری کشور بر کلیه ادارات و وزارتخانه‌های کشور اعم از اداری، کشوری، لشکری و قضایی نظارت داشته باشد. بر اساس اصلاحیه مزبور دادستان کل کشور دارای سه دفتر جداگانه بود که یکی از این دفاتر «دفتر بازرسی کل کشور» بود. دفتر کل بازرسی در سال ۱۳۳۳ ش. به اداره کل بازرسی تغییر نام داد. این وضع تا تأسیس سازمان بازرسی شاهنشاهی ادامه داشت (همان).

اهداف دولت مرکزی از ایجاد سازمان بازرسی شاهنشاهی

جریان ملی شدن صنعت نفت و فعالیت‌های مصدق در محدود کردن قدرت شاه و حمایت‌های مردمی از آن موجب ترس، وحشت و عدم اطمینان محمدرضا شاه نسبت به مقامات حکومت، دولتی و حتی نظامی شد؛ در نتیجه وی خواهان نظارت هر چه بیشتر بر سازمان و ادارات دولتی و همچنین صاحب منصبان حکومتی شد. محمدرضا شاه پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ ش. تلاش کرد قدرت خود را تثبیت کند. وی رهبران کودتا را به مناصب کلیدی گماشت. کمک مالی فوق العاده‌ای به ارزش ۱۴۵ میلیون دلار میان سال‌های ۱۳۳۲ تا ۱۳۳۶ ش. از آمریکا دریافت شد تا دولت را از ورشکستگی نجات دهد؛ روحیه سلطنت طلبان را بالا ببرد و به جامعه تجاری کشور اطمینان و اعتبار بدهد. محمدرضا شاه پس از کودتای ۲۸ مرداد و کشف

شاخه افسران حزب توده در ارتش مصمم شد کنترل ارتش را خود در دست بگیرد؛ همچنین بر ترفیع و کنترل امیران ارتش نظارت داشته باشد. این کار از راه زیر نظر گرفتن و نیز اعطای پاداش، حقوق و مسکن مقام‌های دولتی و صنعتی به ارتشیان اعمال می‌شد (فوران، ۱۳۸۹: ۴۶۵). شاه در کنار ارتش، سازمان‌های امنیتی را نیز گسترش داد. همچنین وی از همکاری فنی سازمان اطلاعاتی اسرائیل، سیا و اف.بی.آی برای تشکیل پلیس مخفی جدیدی با عنوان سازمان اطلاعات و امنیت (ساواک) استفاده کرد.

در سال ۱۳۳۶ ش. توطئه کودتای سرلشکر قرنی کشف شد. قرنی ریاست رکن دوم ارتش را بر عهده داشت. این سازمان که بعدها به اداره دوم تغییر نام یافت از جمله سازمان‌های امنیتی در مقیاس کوچک در عهد رضاشاه بود که البته فعالیت خاصی را انجام نمی‌داد؛ اما پس از حکومت رضاشاه مهم‌ترین تشکیلات امنیتی کشور را تشکیل می‌داد؛ اما در دهه بیست و دهه سی حزب توده در میان اعضای آن نفوذ کرد. وظیفه رکن ۲ ارتش کسب اطلاعات امنیتی به ویژه در مورد کشورهای خارجه بود (مصور رحمانی، ۱۳۶۶: ۶۳). با کشف کودتا توسط ریاست این رکن امنیتی، سازمان دیگری در سال ۱۳۳۷ یک سال پس از ایجاد ساواک و به دنبال کودتای نافرجام ژنرال قرنی به جهت نظارت بر نیروهای نظامی و انتظامی و جلوگیری از

نطفه‌بندی توطئه‌های دیگر با عنوان «سازمان بازرسی شاهنشاهی» تأسیس گردید (هالیدی، ۱۳۵۸: ۸۵). در دوره محمدرضا پهلوی همزمان با ساواک چند سازمان امنیتی دیگر نیز فعال بودند و هیچ‌گاه تمرکز در سازمان‌ها و ادارات اطلاعاتی و امنیتی موجود انجام نشد. هدف شاه از این اقدام، این بود که با ایجاد سازمان‌های امنیتی گوناگون در میان آن‌ها رقابت ایجاد کند تا بدان وسیله ادارات و سازمان‌های مزبور بر کار همدیگر نظارت کنند (آبراهامیان، ۱۳۸۶: ۵۳۷؛ فوران، ۱۳۸۹: ۴۶۶) در سال‌های

آخر حکومت محمدرضا پهلوی رقابت میان این سازمان‌ها و ادارات و تداخل وظایف آن‌ها نیز موجب تضعیف حکومت شد.

یکی از پایه‌های اصلی نارضایتی مردم در انقلاب ۵۷، فساد در دولت پهلوی بود (میلانی، ۱۳۸۰: ۳۸۳). توسعه اجتماعی اقتصادی در زمان محمدرضا شاه با اتکا به افزایش درآمد نفتی ممکن شد. با چهار برابر شدن قیمت نفت در سال‌های ۱۹۷۵-۱۹۷۶ درآمد نفتی ایران به رقم ۲۰ میلیارد دلار رسید. البته این درست است که مقادیر زیادی از این پول‌ها در جاهایی هدر رفته است؛ همچون ولخرجی‌های خانواده سلطنتی، کاغذبازی اداری، فساد تمام عیار، تأسیسات هسته‌ای و خرید سلاح‌هایی که حتی برای خیلی از کشورهای عضو ناتو هم بسیار گران محسوب می‌شدند. ولی این هم درست است که مقادیر بیشتری هم به طور کارا وارد اقتصاد شد؛ چه از طریق یارانه‌های دولتی و بانک صنعت و معدن ایران که وام‌های کم بهره به کارآفرینان خصوصی می‌پرداخت و چه از طریق برنامه‌های بودجه سالیانه (آبراهامیان، ۱۳۸۶: ۴۲۷). به گفته نیکی کدی در ابتدا همه درآمدهای نفتی قرار بود به سازمان برنامه ریزی ریخته شود؛ ولی به دلیل فساد خاص و سوء مدیریت، سهم فزاینده‌ای از درآمدهای نفتی صرف مخارج عمومی شد به گونه‌ای که سهم سازمان برنامه ریزی به ۵۵ درصد رسید (کدی، ۱۳۸۳: ۱۳۷).

ناکارآمدی ساختار اقتصادی کشور یکی از عوامل عمده فساد در دربار بود. مجریان طرح‌های دولتی برای حل مشکلات خود دست به پرداخت رشوه می‌زدند و این بیماری چنان رشد کرد و در مدت کوتاهی «فساد چنان بالا گرفت که بسیاری از مقامات بالای دولتی و بدتر از همه اعضای خانواده سلطنتی را هم آلوده ساخت فساد همه جانبه در کشور رواج داشت و مبارزه با آن با تمام سروصدا از مقالات و سخنرانی‌های دلخوش‌کننده فراتر نمی‌رفت (هویدا، ۱۳۷۴: ۳۷).

کودتای قرنی یک نوع هشدار به شاه بود؛ نیاز به اصلاحات پیشگیرانه را نشان می‌داد که نخستین گام آن «مبارزه با فساد» بود. چندی بعد مجلس لایحه از کجا آوردی را تصویب کرد. بر اساس این مصوبه قرار شد تمام مقامات بلندمرتبه ارتشی ابعاد ثروت خود و چگونگی دستبازی به آن را به مقامات مسئول ارائه دهند. این قانون به سان گامی در مبارزه با فساد تلقی می‌شد. در راستای تحقق نظارت بر عملکرد سازمان‌ها و ادارات در سال ۱۳۳۷ ش. فرمان تأسیس سازمان بازرسی شاهنشاهی صادر شد. مرحله اول کار سازمان بازرسی شاهنشاهی از مهر ۱۳۳۷ تا ۱۳۴۰ و نخست وزیری علی امینی ادامه داشت با آغاز نخست وزیری علی امینی وی که مبارزه با فساد را یکی از برنامه‌های اصلی کابینه خود اعلام می‌کرد، وجود سازمان مزبور را که هزینه گزافی را به دولت تحمیل کرده بود و نیز تا آن زمان هنوز به تصویب مجلس نرسیده بود و مبنای قانونی نداشت، را لازم نمی‌دانست؛ در نتیجه سازمان مزبور منحل شد و سازمان دچار وقفه ای شش ساله شد (میرخلف زاده، ۱۳۵۵: ۳۶۵). در همین زمان، یکی از جنجالی‌ترین وزرای کابینه امینی، نورالدین الموتی، وزیر دادگستری اعلام کرد که قرار است کار مبارزه با فساد به طور جدی و به شکلی که مورد اعتماد مردم باشد، آغاز شود؛ قرار بر این بود که حتی خانواده سلطنتی نیز از این بررسی‌ها مصون نباشند (میلانی، ۲۰۱۳: ۳۱۶). به دنبال آن، تعدادی از اشخاص ثروتمند و نزدیک به دربار دستگیر شدند ولی پس از مدتی اکثریت آنان آزاد شدند. اقدامات الموتی نیز نتیجه‌ای در بر نداشت. در دهه چهل ظاهراً رژیم متقاعد شده بود که به اندازه کافی برای ادامه توسعه اقتصادی فعالیت کرده است (آوری، ۱۳۸۸: ج ۷ بخش سوم/۲۱۷). با وجود این در سال ۱۳۴۷ ش. سازمان بازرسی شاهنشاهی به طور قانونی مورد تصویب مجلس شورای ملی قرار گرفت؛ یکی از

اهداف ایجاد سازمان مزبور مبارزه با فساد در کشور اعلام شد (مجموعه تالیفات، نطق‌ها، بیانیات و...، ۱۳۵۵: ۲/۲۳۱۴).

از جنبه‌های دیگر مورد بررسی سازمان، نارضایتی‌ها و شکایات عمومی مربوط به عملکرد سازمان‌ها و نهادهای دولتی و خصوصی بود؛ در واقع یکی از اهداف اصلی سازمان بازرسی شاهنشاهی، تشخیص و اجرای سیاست‌های تعیین شده شاه توسط وزارتخانه‌ها، کارمندان و مقامات مختلف استانی بود؛ همچنین این سازمان وظیفه گزارش موارد خلافکاری و عدم وفاداری احتمالی مأموران، به ویژه مقامات عالی رتبه را نیز بر عهده داشت. ایجاد سازمان شاهنشاهی یکی از اقدامات دولت در جهت انقلاب اداری بود که در کنترل ادارات دولتی نقش مفیدی ایفاء می‌کرد (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۵۰: ۷۲). توسعه ساختار اداری و افزایش تعداد ادارات دولتی در دوره محمدرضا پهلوی مستلزم نظارت و بازبینی بود. محمدرضا شاه دریافته بود که اگر قرار باشد نظام بروکراسی در جهت سلامتی ادارات و تداوم حکومت حرکت کند؛ باید از نحوه کار ادارات مطلع باشد؛ او برای کنترل و نظارت بر نخبگان و سران حکومتی و همچنین رؤسای سازمان‌ها و ادارات دولتی، سازمان بازرسی شاهنشاهی را تأسیس کرد (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۲۳۰).

در واقع وجود فساد و سوءاستفاده و کارشکنی مقامات و نیز لزوم کنترل بخش‌های مختلف کشوری از جمله مهم‌ترین علل ایجاد سازمان بازرسی شاهنشاهی بود. سازمان بازرسی شاهنشاهی وظیفه داشت بر چگونگی کار مأموران دولتی نظارت کند و مراتب تخلف در ادارات را به دیوان عدالت اداری گزارش دهد (عبده، ۱۳۶۸: ۱۷۶/۱-۱۷۹). قرار بود به این وسیله با فساد مالی مبارزه شود (آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ش.ثبت ۳۶۴۱۵/۱/۲/۲ س.). یکی دیگر از اهداف ایجاد

سازمان ارائه گزارش‌هایی درباره فعالیت‌های مالی خانواده‌های ثروتمند بود (آبراهامیان، ۱۳۸۶: ۵۳۷).

کارکرد سازمان بازرسی شاهنشاهی

در طی سال‌های ۱۳۳۲-۱۳۴۲ افزایش قیمت نفت، وام‌های خارجی و رشد دیکتاتوری، فساد رسمی را گسترش داد (کاتوزیان، ۱۳۸۲: ۲۴۶). در همین راستا محمدرضا شاه هدف از تأسیس سازمان بازرسی شاهنشاهی را رسیدگی به شکایات مردمی، ایجاد امیدواری در دل مردم و ایجاد جو اطمینان در جامعه اعلام کرد و در این خصوص نوشت:

«در کشورهای مختلف علاوه بر تشکیلات منظم و مطمئن قضایی و دادگستری که دارند، تشکیلات جدیدی به وجود آمده که مأمور رسیدگی به شکایات مردم از دواير دولتی و ارائه شکایاتی است که احیاناً در جاهای دیگر به طول می‌انجامد. هدف از تأسیس سازمان بازرسی شاهنشاهی تسریع در رسیدگی به شکایات مردم است؛ اگرچه این امر هیچ مسئولیتی از دادگستری سلب نمی‌کند. بلکه دستگاه قضایی کشور برحسب قانون روز به روز وظایفشان مهم تر می‌شود». (مجموعه تالیفات و...، ۱۳۵۵: ۴۶۰۲/۵)

قانون «تأسیس سازمان بازرسی شاهنشاهی» در سی و یک اردیبهشت ماه سال ۱۳۴۷ و در مجلس بیست و دوم شورای ملی در ۱۴ ماده و ۲ تبصره به تصویب رسید. بر اساس ماده اول قانون تشکیل سازمان شاهنشاهی، هدف از ایجاد این سازمان رسیدگی به شکایت مردمی از وزارتخانه‌ها، ادارات و سازمان‌های دولتی و تحت نظر دولت اعلام شد (مجموعه قوانین بیست و دومین دوره قانونگذاری مجلس شورای ملی، قسمت قوانین، ماده اول، آرشیو ملی، ش. بازيابی ۲۴۰/۳۷۵۸۶) سازمان بازرسی شاهنشاهی تحت نظر مستقیم شاه بود؛ رئیس سازمان بازرسی شاهنشاهی از طرف

شاه انتخاب می‌شد. نخست وزیر، مسئول امور مربوط به سازمان بازرسی شاهنشاهی در مجلسین بود (همان، ماده ۲). همه دستگاه‌های مذکور مکلف بودند سوابق و مدارک و اصلاحات مورد احتیاج را در اختیار سازمان قرار دهد؛ همچنین تسهیلات لازم را برای اجرای وظایف مذکور در حین قانون فراهم آورند (همان، ماده ۸).

محدوده صلاحیت بررسی‌های سازمان بازرسی شاهنشاهی حتی ساواک را هم در بر می‌گرفت (آبراهامیان، ۱۳۶۸: ۵۳۷). این سازمان فقط در مقابل شاه پاسخگو بود و به مجلس، نیروهای مسلح، دولت و هیچ نهاد و مقام دیگری جز شاه جوابگو نبود. سازمان بازرسی شاهنشاهی اختیار بازرسی دائمی و بدون اطلاع قبلی همه حوزه‌های حکومتی را داشت. سازمان بازرسی شاهنشاهی علاوه بر تهران، شعبه‌هایی نیز در استان‌های مختلف ایجاد کرد (اهداف تشکیل سازمان بازرسی شاهنشاهی در کردستان، آرشیو ملی، ش. بازایی ۲۹۳/۷۱۳۲۷؛ امور سازمان بازرسی شاهنشاهی در استان مارندران، آرشیو ملی، به ش. بازایی: ۹۱/۲۹۳/۲۶۱۷؛ امور مربوط به سازمان بازرسی شاهنشاهی شهرستان بهشهر، آرشیو ملی، ش. بازایی: ۲۹۳/۷۱۳۲۷).

در سال ۱۳۳۸ یک سال پس از اولین دوره تأسیس سازمان بازرسی شاهنشاهی، دولت اعلام کرد چهار هزار و دویست و چهل و هفت مقام {دولتی یا ارتشی} را از کار برکنار کرده، به حبس انداخته، یا خدمتشان را تعلیق یا پرونده‌هایشان را به دادگاه ارجاع داده است. همچنین شاه فرمانی در منع فعالیت اقتصادی خاندان سلطنتی صادر کرد (میلانی، ۲۰۱۳: ۲۹۳). یکی از پرونده‌های سوءاستفاده مالی پرونده مربوط به ناصر گل‌سرخ‌ی بود که به همراه جلال آهنچیان وزیر منابع طبیعی و دو وزیر دیگر در جریان اصلاحات ارضی، زمین‌هایی زیادی را به بهانه این که این زمین‌ها، ملی شده منابع طبیعی هستند؛ غصب کرده بودند. پس از پیگیری‌های سازمان بازرسی شاهنشاهی افراد مزبور از پست‌ها و مشاغل خود برکنار شدند (فردوست،

۱۳۸۶: ۱ / ۲۸۱). با این وجود به علت گستردگی فساد مالی در کشور، در هفت سال آخر حکومت پهلوی از میان چهار هزار و دویست پرونده سوءاستفاده مالی در بازرسی شاهنشاهی، هفتصد و بیست پرونده در دفتر ویژه وجود داشت (الموتی، ۱۳۶۹: ۷۶/۱۰). فردوست رئیس سازمان بازرسی شاهنشاهی در بین سال‌های ۱۳۵۱ تا ۱۳۵۷ در نوشته‌های خود به این امر اشاره می‌کند:

«طی سالهای حضور در دفتر ویژه اطلاعات و بازرسی شاهنشاهی با هزاران مورد اختلاس و ارتشاء در سطح مقامات عالی رتبه کشور آشنا شدم و موارد سوءاستفاده و حیف و میل نهایت ندارد» (فردوست، ۱۳۸۶: ۲۶۶/۱ و ۶۵۷).

از آن جایی که یکی از اهداف اصلی تشکیل سازمان بازرسی شاهنشاهی، رسیدگی به تخلفات و نظارت بر عملکرد نهادها و سازمان‌های دولتی اعلام شده بود، سیل شکایات مردمی به سازمان بازرسی شاهنشاهی سرازیر شد، پیگیری شکایات مردمی از مقامات استانی و ارگان‌ها، نهادها و شرکت‌های دولتی که مواردی از آنان در آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی موجود است؛ آغاز شد. تعدادی از این شکایات با به ظلم مقامات حکومتی نسبت به اشخاص حقیقی مربوط می‌شد (آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ش. ثبت ۵/۴۵۳/۱۱/۹/۰۲ س). همچنین نمونه دیگر از این شکایات مربوط به اعتراض به عملکرد برخی کارمندان ادارات داشت (آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ش. ثبت: ۵/۱۸۴۸/۱/۱/۱ س).

سازمان به دنبال اعزام هیئت‌هایی به استان‌ها و شهرها با هدف تهیه گزارش از این مناطق بود (برنامه هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی در یزد، آرشیو ملی، ش. ثبت: ۹۶/۲۹۳/۱۳۲۲۶؛ گزارش هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی در دامغان، آرشیو

ملی، ش. بازیابی: ۲۹۳/۵۴۹۳۹؛ گزارش‌های هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی راجع به شیراز، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۳۸۰/۳۱۰. هدف از اعزام هیئت‌های مزبور، نظارت بر کیفیت اجرای اهداف مورد نظر دولت و شخص شاه در ایجاد این سازمان بود؛ در واقع پس از انقلاب سفید، بروکراسی دولتی، دیکتاتوری و فساد مالی و اداری نیز افزایش یافته بود (کاتوزیان، ۱۳۸۰: ۲۴۶-۲۴۹). در همین رابطه محمدرضا پهلوی در عرضه اطلاعات صحیح و دقیق در مورد اقتصاد و امور زیربنایی مملکت به وزارتخانه‌ها اعتماد نداشت و برای بررسی علل شکست برنامه‌های توسعه سازمان مذکور را ایجاد کرد؛ در نتیجه سازمان بازرسی شاهنشاهی نظارت بر طرح‌های عمرانی در استان‌ها و پیگیری طرح‌های مزبور و نتایج انقلاب سفید را نیز بر عهده گرفت؛ به عنوان نمونه باید به گزارش بازرسان شاهنشاهی در مورد کارکرد سازمان عمران و نوسازی آستان قدس رضوی اشاره کرد (آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ش. ثبت ۶/۸۶۷/۵۱/۱/۱ س). سازمان مزبور همچنین با اعزام بازرسانی به شهرهای کوچک و روستاها به خدمات اجتماعی و امور بهداشتی نیز نظارت می‌کرد؛ همچنین در مورد چگونگی انجام این امور در این مناطق گزارش تهیه می‌کرد (آرشیو مرکز اسناد کتابخانه ملی، گزارش هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی به استان فارس، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۳/۷۴۶۴۹؛ مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، گزارش هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی به استان کردستان، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۶۶/۶۸/۱۵/۱/۱۳؛ گزارش هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی از شهرستان فیروزآباد و فعالیت‌های عمرانی آن، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۶۷۱۵-۳۵۰؛ گزارش هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی در مورد امور مربوط به آب، آبیاری، آسفالت و جاده‌ها شهرستان فیروز آباد، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۳/۱۸۴۶۰).

نظارت بر حسن اجرای انتخابات در شهرها و روستاها به منظور جلوگیری از تقلب و رسیدگی به شکایات در این مورد نیز از دیگر وظایف سازمان بازرسی شاهنشاهی بود. (مشیر، ۱۳۸۷: ۱۵۹؛ شکایت مردم تویسرکان مبنی بر تقلب در انتخابات مجلس شورای ملی دوره بیست و چهارم مجلس شورای ملی، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۳/۵۷۹۱؛ مکاتبه رئیس سازمان بازرسی شاهنشاهی با مأمورین ناظر بر انتخابات مجلس شورای ملی در بابلسر، آرشیو ملی، ش. بازیابی ۲۹۳/۷۶۵۷۳) دیگر از وظایف و کارکردهای سازمان بازرسی شاهنشاهی نظارت بر قیمت ها به منظور مبارزه با گران فروشی بود (گزارش سازمان بازرسی شاهنشاهی در خصوص مبارزه با گران فروشی، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۳/۱۱۶۶۶۶).

از جمله دیگر اقدامات سازمان بازرسی شاهنشاهی نظارت بر عملکرد آموزش و پرورش، وزارت علوم و دانشگاه ها و همچنین کتب درسی بود (گزارش هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی از ممسنی با نظارت بر وضع مراکز آموزشی و آموزگاران، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۳۵/۸۵۴۹؛ گزارش هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی از آمار اعضای هیئت علمی و کتب درسی دانشگاه‌های سراسر کشور، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۹۹۸/۵۶۵۰؛ گزارش هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی از وضعیت مراکز آموزش قم، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۷/۲۰۷۶۰؛ گزارش اقدامات کمیته ملی پیکار با بیسوادی در شهرستان ممسنی استان فارس، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۳/۱۸۹۸۱).

به رغم برخی فعالیت‌ها، سازمان مزبور نتوانست در حل مشکلات پایان‌ناپذیر دامنگیر دواير دولتی و حکومتی گام بزرگی بردارد. سازمان بازرسی شاهنشاهی یک مرجع قضایی نبود. تصمیمات آن به هیچ وجه تصمیمات قضایی لازم الاجرا و دارای ضمانت اجرایی نبودند؛ در واقع عملکرد آن بیشتر در حد ارائه گزارش‌ها و آمارها بود و باتوجه

به مفاسد و مشکلات موجود در جامعه کارکرد اجرایی چندانی نداشت؛ به ویژه پرونده‌های بزرگ فساد اداری پی گیری نمی‌شد. بنا به نوشته الموتی در هفت سال آخر سلطنت محمدرضا پهلوی، ۴ هزار و ۲۰۰ پرونده سوءاستفاده در سازمان بازرسی شاهشاهی و ۷۲۰ پرونده در دفتر ویژه بود ولی مورد رسیدگی قرار نگرفتند (الموتی، ۱۳۶۹: ۱۰/۷۶). در اواخر سال ۱۳۵۴ بنا به پیشنهاد سازمان بازرسی شاهنشاهی و در پی آن صدور دستور شاه، کمیته‌ای به نام «کمیته بررسی صلاحیت مدیران مشاغل حساس غیر نظامی» ایجاد شد که اعضای کمیته مزبور شامل افرادی از سازمان بازرسی شاهنشاهی، ساواک و دفتر اطلاعات بودند. محمد صفی اصفیا به ریاست کمیته مزبور انتخاب شد. این کمیته وظیفه داشت صلاحیت کاندیداهای مشاغل حساس غیر نظامی را بررسی کرده و برای هر یک از سمت‌های مزبور سه کاندیدا را به شاه معرفی نماید که از بین سه کاندیدا یک نفر برای تصدی سمت مزبور انتخاب شود. سمت‌هایی که زیر مجموعه این بررسی‌ها قرار می‌گرفتند؛ عبارت بودند از رؤسای سازمان‌های مستقل، معاونان وزارتخانه‌ها و سازمان‌های مستقل، رؤسای سازمان‌های وابسته به وزارتخانه‌ها و معاونین آن‌ها، استانداران، فرمانداران و شهرداران. هدف از ایجاد کمیته مزبور جلوگیری از «گماشته شدن افراد ناصالح و فاسد» به مشاغل حساس غیر نظامی» که مانع از اجرای اهداف «انقلاب شاه و مردم» بودند؛ اعلام شد (نامه رئیس دفتر مخصوص شاهنشاهی، ش. ۲۰۰/۷۱/م به تاریخ ۱۳۵۴/۱۲/۳۰) بایگانی مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی).

فعالیت کمیته مزبور تا اواسط سال ۱۳۵۶ ادامه داشت؛ ولی عواملی چون فراوانی موارد فساد در میان مدیران، انتخاب رؤسا و مدیران بدون توجه به نظر و رأی کمیته توسط شاه و در پایان بی میلی اعضای کمیته به تشکیل جلسات، موجب منحل شدن کمیته مزبور گردید.

ناکارآمدی سازمان بازرسی شاهنشاهی به ویژه در مبارزه در فساد مالی موجب شد شاه در دی ماه ۱۳۵۷ انحلال سازمان مزبور را اعلام کند. البته از آن جایی که تشکیل سازمان مزبور از طریق مجلس صورت گرفته بود؛ شاه نمی‌توانست بدون تصویب مجلس، سازمان بازرسی شاهنشاهی را منحل نماید؛ به همین جهت ظاهراً سازمان بازرسی شاهنشاهی تا سقوط حکومت پهلوی همچنان به موجودیت خود ادامه داد (فردوست، ۱۳۸۶: ۶۵۸/۱).

نتیجه گیری

در دوره محمدرضا پهلوی به منظور کنترل نهادهای اجرایی و اداری سازمان‌ها و نهادها و رفع موانع تثبیت قدرت حکومت اقدامات چندی انجام یافت؛ در این راستا سازمان‌هایی تشکیل یافت؛ از جمله مشهورترین این سازمان‌ها، سازمان بازرسی شاهنشاهی بود. در واقع تأسیس «سازمان بازرسی شاهنشاهی» از مصوبات مجلس بیست و دوم شورای ملی بود. این سازمان در این دوره وظایف گسترده و وسیعی را بر عهده داشت. نظارت بر عملکرد ادارات، سازمان‌ها، مقامات و مأمورین دولتی و گزارش تخلفات آنان به مقامات عالی‌رتبه و در مواردی دیوان عدالت اداری از جمله وظایف سازمان بازرسی شاهنشاهی بود. اما با وجود گزارش شکایات در حجم گسترده به این سازمان، نهاد مزبور ضمانت اجرایی محدودی داشت. همچنین فساد گسترده موجود در بروکراسی اداری و قدرت و نفوذ فراوان تعدادی از شکایت‌شدگان در بدنه حکومت موجب شد سازمان مزبور با وجود بودجه گزافی که به خود اختصاص داده بود، کارایی محدودی داشته باشد؛ همه این عوامل موجب شد که در دی ماه ۱۳۵۷ این سازمان منحل شود؛ هر چند کماکان تا پایان حکومت پهلوی به ظاهر تداوم یافت.

منابع

اسناد و مدارک آرشیوی

آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، گزارش هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی به استان کردستان، ش. ثبت: ۶۶/۶۸/۱۵/۱/۱۳.

_____ شکایت محمد باقر حسینزاده از فرماندار یزد، شماره ثبت: ۴۵۳/۱۱/۹/۰۲.

آرشیو مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شکایت هادی سوداگر مبنی بر شکایت از مأموران وزارت دارایی، ش. ثبت: ۵/۱۸۴۸/۱/۱/۱ س.

آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی، تصویب اساسنامه سازمان بازرسی شاهنشاهی، ۱۳۳۷ آرشیو ملی ش. بازیابی: ۲۴۰/۱۵۳۷.

_____، مجموعه قوانین بیست و دومین دوره قانونگذاری مجلس شورای ملی، قسمت قوانین، ماده اول، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۴۰/۳۷۵۸۶.

_____، اهداف تشکیل سازمان بازرسی شاهنشاهی در کردستان، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۳/۷۱۳۲۷.

_____، امور سازمان بازرسی شاهنشاهی در استان مارندران، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۹۱/۲۹۳/۲۶۱۷.

_____، شکایت مردم تویسرکان مبنی بر تقلب در انتخابات مجلس شورای ملی دوره بیست و چهارم مجلس شورای ملی، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۳/۵۷۹۱.

_____ ، مکاتبه رئیس سازمان بازرسی شاهنشاهی با
مأمورین ناظر بر انتخابات مجلس شورای ملی در بابلسر، آرشیو ملی، ش. بازیابی
۲۹۳/۷۶۵۷۳.

_____ ، امور مربوط به سازمان بازرسی شاهنشاهی
شهرستان بهشهر، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۳/۷۱۳۲۷.

_____ ، برنامه هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی در
یزد، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۹۶/۲۹۳/۱۳۲۲۶.

_____ ، حضور هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی
در دامغان، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۳/۵۴۹۳۹.

_____ ، گزارش هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی
راجع به شیراز، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۳۸۰/۳۱۰.

_____ ، گزارش هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی
به استان فارس، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۳/۷۴۶۴۹.

_____ ، گزارش هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی
از وضعیت مراکز آموزش قم، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۷/۲۰۷۶۰.

_____ ، گزارش اقدامات کمیته ملی پیکار با بیسوادی

در شهرستان ممسنی استان فارس، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۳/۱۸۹۸۱
_____ ، گزارش هیئت سازمان بازرسی شاهنشاهی به

استان کردستان، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۶۶/۶۸/۱۵/۱/۱۳.

_____ ، گزارش سازمان بازرسی شاهنشاهی از
شهرستان فیروزآباد و فعالیت‌های عمرانی آن، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۳۵۰-۶۷۱۵.

_____، گزارش سازمان بازرسی شاهنشاهی در مورد امور مربوط به آب، آبیاری، آسفالت و جاده ها شهرستان فیروز آباد، ش. بازیابی: ۲۹۳/۱۸۴۶۰.

_____، گزارش سازمان بازرسی شاهنشاهی از ممسنی با نظارت بر وضع مراکز آموزشی و آموزگاران، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۳۵/۸۵۴۹.

_____، گزارش سازمان بازرسی شاهنشاهی از آمار اعضای هیئت علمی و کتب درسی دانشگاه‌های سراسر کشور، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۹۹۸/۵۶۵۰.

_____، نظامنامه هیئت تفتیشیه مملکتی و وظیفه مأمورین دولتی در سال ۱۳۰۸، آرشیو ملی، ش. بازیابی: ۲۹۱/۲۵۰۱. بایگانی موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، نامه رییس دفتر مخصوص شاهنشاهی، ش. ۲۰۰/۷۱ م به تاریخ ۱۲/۳۰/۲۵۳۴ (۱۳۵۴).

کتب فارسی

آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۶). ایران بین دو انقلاب، تهران: نشر نی.

_____ (۱۳۷۹). تاریخ مدرن ایران، ترجمه محمد ابراهیم فتاحی، تهران:

نشرنی.

الموتی، مصطفی (۱۳۶۹) ایران عصر پهلوی، ج ۱۰، لندن: پکا.

طباطبایی موتمنی، منوچهر (۱۳۵۰). «انقلاب اداری و مسئله دادگاه‌های اداری»،

فصلنامه حقوق و علوم سیاسی، ش ۸.

عبده، جلا (۱۳۶۸). خاطرات سیاسی، ج ۱، ویرایش مجید نفرشی، تهران: رسا.

فوران، جان (۱۳۸۹). **مقاومت شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران**، ترجمه احمد تدین، تهران: موسسه رسا.

فردوست، حسین (۱۳۸۶). **ظهور و سقوط سلطنت پهلوی** (خاطرات ارتشبد سابق حسین فردوست)، ویرایش عبدا.. شهبازی، ج ۱، تهران: اطلاعات.

کاتوزیان، محمد علی همایون (۱۳۸۲). **اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا انقلاب**، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.

_____ (۱۳۸۰). **تضاد دولت و ملت**، ترجمه علیرضا طیب، تهران، نشر نی.

کرمی، محمد باقر (تابستان ۱۳۷۷). «مراجع قضایی در آینه بازرسی و نظارت»، **مجله حقوقی دادگستری**، ش ۲۳.

کدی، نیکی آر (۱۳۸۵). **نتایج انقلاب ایران**، ترجمه مهدی حقیقت دوست، تهران، انتشارات ققنوس.

گراهام، رابرت (۱۳۵۸). **ایران سراب قدرت**، ترجمه فیروز فیروزنیا، تهران: کتاب سحاب.

مجموعه تالیفات، نطقها، پیامها، مصاحبه ها و بیانات اعلی حضرت همایون محمد رضا شاه پهلوی آریا مهر شاهنشاه ایران (۱۳۵۵). ج ۵، بی جا: بی نا.

مشیر، مرتضی (۱۳۸۷). **گوشه‌هایی از خاطرات من در پنجاه سال اخیر**، تهران: گندم. مصور رحمانی، غلامرضا (۱۳۶۶). **کهنه سرباز: خاطرات سرهنگ ستاد غلامرضا**

مصور رحمانی، تهران: موسسه رسا.

میلانی، عباس (۱۳۸۰). **معماری هویدا**، تهران: اختران.

_____ (۲۰۱۳). **نگاهی به شاه**، تورنتو: پرشین سیرکل.

هالیدی، فرد (۱۳۵۸). دیکتاتوری و توسعه سرمایه داری در ایران، ترجمه فضل الله نیک آیین، تهران: امیرکبیر.

هامبلی (۱۳۸۸). تاریخ ایران کمبریج، ترجمه تیمور قادری، ج ۸، قسمت سوم، تهران: امیرکبیر.

هویدا، فریدون (۱۳۷۴). سقوط شاه، ترجمه ح.م.مهران، تهران: اطلاعات.

